

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
The Journal of International Turkish Language & Literature Research

Sayı/ Issue 7 (Nisan/ April 2022), s. 441-452.
Geliş Tarihi-Received: 04.03.2022
Kabul Tarihi-Accepted: 13.03.2022
Araştırma Makalesi-Research Article
ISSN: 2687-5675
DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.1082728

Çağdaş Oğuz Türkçesinde $-(X)p(DXr)$ Duyulan Geçmiş Zaman Ekinin Dağılımına Dair

On the Distribution of $-(X)p(DXr)$ Past Perfect Tense Suffix in Contemporary Oghuz Turkish

Talip DOĞAN*

Öz

$-(X)p(DXr)$ duyulan geçmiş zaman eki, $-(X)p$ zarf-fiil eki ve *turur'*un (< tur-ur) birleşmesinden oluşmuştur. Ekin ilk örnekleri, Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmaktadır. Bununla beraber $-(X)p$ *turur* duyulan geçmiş zaman ekinin Harezmi Türkçesinde yerleştiğini belirtmek mümkündür. Ekin kullanımı daha sonra çeşitli biçimlerle Kuzey-Doğu Türkçesinde de sürmüştür. Ek, Eski Oğuz Türkçesinde ise $-(y)(U)p$ *durur* ~ $-(y)Up(dUr)$ biçimlerinde genellikle teklik 2. şahıs ile teklik ve çokluk 3. şahıslarda kullanılmıştır. Tarihi Oğuz sahasında ekin kullanım sınırları, 15. yüzyıldan sonra değişmiştir. Ek, Anadolu (Osmanlı) sahasında bırakılmış; Azerbaycan sahasında ise devam ettirilmiştir.

Bugünkü Oğuz grubunda $-(y)Xp(DXr)$ duyulan geçmiş zaman eki, Anadolu (Osmanlı) sahasının doğusunda ve güneyinde kalan lehçe ve ağızlarda kullanılmaktadır. Bu lehçe ve ağızları, bugün Azerbaycan, Kaşkay, Horasan ve Türkmen Türkçeleri ile Harezmi Oğuzcası temsil etmektedir. Bu Oğuz alanında, $-(y)Xp(DXr)$ duyulan geçmiş zaman ekinin kullanıma özellikleri bakımından anlamlı sınırlar oluşmuştur. Bu sınırlar özetle şu şekildedir: Yalnızca $-(y)Xp(DXr)$ ekini bulduranlar (Horasan Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Harezmi Oğuzcası, 1. grup); $-(y)Xp(DXr)$ eki ile $-mXş$ ekini bir arada bulduranlar (Azerbaycan Türkçesi ve ağızları, Irak Türk ağızlarının bir kısmı; Orta İran'daki Oğuz ağızları, 2. grup); yalnızca $-mXş$ ekini bulduranlar (Kaşkay Türkçesinin kimi ağızları, 3. grup); 2. ve 3. gruptaki Oğuz alanlarında yer alıp bütün şahıslarda $-(y)Xb(dXr)$ ekini bulduranlar (Irak'ta Altunköprü, Telafer, Reşidiye ve Sellamiye ağızları; Orta İran'da Bağdadi Şahsevenleri ağızı; Kaşkaylarda Beydili ve Ebi Verdi / Bolverdi ağızları, 4. grup).

Anahtar Kelimeler: Oğuz Türkçesi, Oğuz grubu lehçeleri, duyulan geçmiş zaman eki, $-(X)p(DXr)$ eki.

Abstract

$-(X)p(DXr)$ past perfect tense suffix is formed by the combination of the $-(X)p$ gerundium suffix and *turur* (< tur-ur). The first examples of the suffix are defined in the Old Uyghur Turkish. However, it is possible to indicate that the past perfect tense suffix $-(X)p$ *turur* is located in Khwarezm Turkish. The use of suffix continued in North-East Turkish with various forms. The suffix is used in $-(y)(U)p$ *durur* ~ $-(y)Up(dUr)$ forms in Old Oghuz Turkish, usually in the 2nd person singular, singular and plural in the 3rd person. Usage limits of suffix in the historical Oghuz area changed after the 15th century. The suffix was left in the Anatolian (Ottoman) area; It continued in the Azerbaijan field.

* Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, eposta: dogan.talip@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8216-0483>.

In today's Oghuz group, the past perfect tense suffix $-(y)Xp(DXr)$ is found in the dialects in the east and south of the Anatolian (Ottoman) area. These dialects are represented by Azerbaijan Turkish, Kashkay Turkish, Khorasan Turkish, Turkmen Turkish and Khwarezm Oghuz today. In this Oghuz area, significant limits have been formed in terms of the use of $-(y)Xp(DXr)$ past perfect tense suffix. These limits are as follows: Those who have only $-(y)Xp(DXr)$ suffix (Khorasan Turkish, Turkmen Turkish and Khwarezm Oghuz, 1st group); Those who have the suffix $-(y)Xp(DXr)$ and the suffix $-mXş$ together (Azerbaijan Turkish and its dialects, some Iraqi Turkish dialects; Oghuz dialects in Central Iran, 2nd group); those with only $-mXş$ suffix (some dialects of Kashkai Turkish, 3rd group); Those who are in the Oghuz areas in the 2nd and 3rd groups and have the $-(y)Xb(dXr)$ suffix in all persons (Altun Kupri, Talafer, Reshidiye and Sellamiye dialects in Iraq; Baghdadi Shahseven dialect in Central Iran; Beydili and Ebi Verdi / Bolverdi dialects in Kashkai, 4th group).

Keywords: Oghuz Turkish, Oghuz dialects, past perfect tense suffix, $-(X)p(DXr)$ suffix.

$-(X)p(DXr) < -(X)p$ turur Ekinin Gelişme Seyri

$-(X)p$ turur'un duyulan geçmiş zaman eki olarak gelişmesinde birtakım dil bilimsel özellikler söz konusudur. $-(X)p$ 'lı zarf-fiiller, kılınış türü bakımından son sınırı vurgulayan fiillerle kurulduğunda tamamlanmış, gerçekleşmiş olaylar anlatılmaktadır. Örneğin Türkiye Türkçesinde *sınıfa girip yerine oturmuş* cümlesi, 'sınıfa girmiş ve ondan sonra yerine oturmuş' anlamıyla yorumlanabilir. $-(X)p$ turur yapısındaki *tur-* fiilinde ise 'durmak' anlamının devrede olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda $-(X)p$ turur yapısıyla '-muş hâlde duruyor / durur' şeklinde bir anlamlandırma tasarlanmış olmalıdır. Söz gelişi ilk örneklerde **alıp turur* 'almış hâlde duruyor / durur (almış)' gibi¹.

Türk dili alanında $-(X)p(DXr)$, ($-GAn$ ile birlikte) duyulan geçmiş zaman ekinin yenilenmesinde ortaya çıkmış bir ektir. Duyulan geçmiş zaman kipi için Eski Türkçede asli ve hâkim ekin $-mXş$ olduğu bilinmektedir (Erdal, 2004, s. 239). Buna bağlı olarak $-(X)p(DXr)$, kullanıldığı tarihi ve çağdaş lehçelerde $-mXş$ 'a göre ya daha yaygınlaşmış ya da onunla beraber belirli bir sistem dâhilinde yer almıştır.

$-(X)p(DXr)$ duyulan geçmiş zaman eki, $-(X)p$ zarf-fiil eki ve *turur*'un ($< tur-ur$) birleşmesinden oluşmuştur. Bunu, Eski Türkçe döneminde tanıklanan ve aynı zamanda ilk örnekler olarak sayılabilecek veriler de teyit etmektedir. Örneğin Eski Uygur Türkçesinde *täñri kırğınların täñri oğulanların alkamış törütmiş ol, kim ol örginniñ özin täg ortusın täg /.../ bolup tururlar* (Zieme, 1975, s. 31/173-177; Gökçe, 2013, s. 198) "Tanrı kızlarını, Tanrı oğullarını övmüş (ve) yaratmış ve (onlar) o tahtın merkezi gibi, ortası gibi olmuşlar." Bunun yanında ekin aynı biçimle ($-(X)p$ turur) bir dereceye kadar Harezmi Türkçesinde yerleştiğini söylemek mümkündür: *alıp turur men* 'almışım', *öltürüp turur sen* 'öldürmüşsün', *kağap turur* 'ilenmiş', *alıp turur miz ~ biz* 'almışız', *kılıp turur siz* 'etmişsiniz', *bolup tururlar* 'olmuşlar'. Harezmi Türkçesinde yaygın olmamak kaydıyla 1. ve 2. şahıslarda *turur* unsurunun düştüğü biçimler ile 3. şahısta *turur*'un eklediği biçim ($-dUr$) de vardır: *işitip men* 'işitmişim', *fıkr kılıp sen* 'düşünmüşsün' *kelip miz* 'gelmişiz', *kelip siz* 'gelmişsiniz', *uyuklapdur* 'uyuklamış', *yağış kılıpdur* 'iyi etmiş' (Eckmann, 2003a, s. 34; Ata, 2002, s. 74). Harezmi Türkçesinde karşılaşılan bu biçimler, bir yönüyle Türk dilinin daha sonraki dönem ve sahalarda kullanılan biçimlerin prototipi durumundadır. Ek, Kıpçak Türkçesinde $-(y)(X)p$ (*turur*) $\sim -(y)(X)ptXr$ biçimlerindedir. Ekin $-mXş$ 'a göre kullanım sıklığı, Kıpçak Türkçesini temsil eden sahalara göre değişmektedir. Ek, Memlük sahasında $-mXş$ 'a kıyasla kimi eserlerde yaygın, kimi eserlerde ise seyrek olarak kullanılmıştır (Muhammed, 2021, s. 170). Kodeks Kumanikus'ta $-mXş$ 'la birlikte benzer oranlardadır (Argunşah ve Güner, 2015, s. 98-99). Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde ise $-mXş$ eki çok sınırlı, $-(X)ptXr$ eki ise daha yaygındır (Güvenç, 2014, s. 297-307). Çağatay Türkçesinde ek, $-(X)p$ (*turur ~ durur*) $\sim -(X)pDXr$ biçimlerindedir. Ekin daha çok $-(X)p(DXr)$ biçimi kullanılmıştır (Eckmann, 2003b,

¹ Türk dilinde fiil + fiil yapılarının dil bilgiselleşme süreçleri hakkında detaylı bilgi için bk. Gökçe (2013).

s. 129-130). Ek, $-(y)(U)p\ durur \sim -(y)Up(dUr)$ biçimlerinde Eski Oğuz Türkçesinde de vardır ve genellikle teklik 2. şahıs ile teklik ve çokluk 3. şahıslarda kullanılmıştır (Gülsevin, 2007, s. 80-84). Eski Oğuz Türkçesinde ekin seyrek de olsa teklik 1. şahısta da örnekleri kaydedilmiştir: *yana yana küll olubam sen ma'şukanuñ yolına* (Yunus Emre, 13. yy.) (Tatçı, 1990, s. 185) 'Yana yana küll oldum sen maşukanın yoluna.' Ekin kullanım sınırları, tarihî Oğuz sahasında 15. yüzyıldan sonra, diğer bir deyişle Anadolu (Osmanlı) ve Azerbaycan sahaslarında değişmiştir. Anadolu (Osmanlı) sahasında 15. yüzyılda artık $-mlş\ durur \sim -mlş(dUr)$ biçimleri hâkim olmuştur. 16. yüzyılda bu sahada $-(y)UpdUr$, sadece birkaç şairde sınırlı olarak geçen bir ek durumundadır (Adamović, 1985, s. 202-203). 14. ve 16. yüzyıllar arasında Azerbaycan sahasında (özellikle Klasik Azerbaycan Türkçesinde) ise $-(y)Ub(dUr)$ eki devam ettirilmiştir. $-(y)Ub(dUr)$ eki, çokluk 1. şahıs hariç bu metinlerinde $(-mXş)$ ile birlikte kullanılmıştır: *kepenek geymişem endişeden azad olubam* (Nesimi, 14. yy.) 'Kepenek giydim endişeden azat oldum.' (Araslı, 1973, s. 117). *can birle sana yar olubam* (Kişveri, 15. yy.) 'Can ile sana yâr olmuşum.'; ... *atam ilen taet mēhrabında çoñ durubam* (16. yy., Şühedaname) '... atamla ibadet mihrabında çok durmuşum.' (Mirzede, 1962, s. 145-146). *çün men yoh olubam sen imdi var ol* (Fuzuli, 16. yy.) 'Çünkü ben yok olmuşum sen şimdi var ol.' (Nur Doğan, 2000, s. 176/884). Şu hâlde Türk dili alanında ekin gelişme seyrinin ana hatlarıyla şu şekilde olduğu söylenebilir: Ek, Kuzey-Doğu Türkçesinde $-(X)p\ turur > -(X)ptXr > -(X)ptX > -(X)p$ yönündeki değişmelerle oluşmuştur. Oğuz (Batı) Türkçesinde ekin ilk unsuruna ünlü dâhil edilmiş, ikinci unsurda da ötümlüleşme meydana gelmiştir: $-(X)p\ turur > -(y)Up\ durur > -(y)UpdUr > -(y)XpdXr > -(y)Xp$.

$-(X)p\ turur'$ dan gelişen duyulan geçmiş zaman ekinin görünümü ise çağdaş Türk dili alanında şöyledir:

Çuvaş Türkçesi	-
Yakut Türkçesi	-
Halaç Türkçesi	-
Tuva Türkçesi	$-(X)ptXr$
Hakas Türkçesi	$-ptlr, -tlr$
Altay Türkçesi	$-(l)ptlr, -(U)ptlr, -tlr$
Kıpçak (Kuzeybatı) Grubu	
Kazak Türkçesi	$-(l)p(tl)$
Kırgız Türkçesi	$-(X)ptXr, -(X)pXr$
Karakalpak Türkçesi	$-(l)p(tl)$
Karaçay-Malkar Türkçesi	$-(Xp(dX))$
Nogay Türkçesi	$-(l)p(tl)$
Kumuk Türkçesi	-
Kazan Tatarcası	-
Kırım Tatarcası	-
Başkurt Türkçesi	-
Karay Türkçesi	-
Karluk (Güneydoğu Grubu)	
Özbek Türkçesi	$-(i)b(di)$
Yeni Uygur Türkçesi	$-(i)p(ti), -(U)p(ti), -(U)p(tu)$
Oğuz (Güneybatı Grubu)	
Harezmi Oğuzcası	$-(i)p, -(i)pti$
Türkmen Türkçesi	$-(l)pdlr, -(U)pdlr$
Horasan Türkçesi	$-(l)ddl(r), -Xb, -ltdl, -lbdl$

Kaşkay Türkçesi	$-(y)Xb, -(y)XbdX(r)$
Azerbaycan Türkçesi (ve ağızları, Irak Türk ağızları)	$-(y)Xb(dX(r))$
Türkiye Türkçesi	-
Gagavuz Türkçesi	-

Çağdaş Oğuz Türkçesinde $-(y)Xp(DXr)$ Eki

$-(y)Xp(DXr)$ ekinin Oğuz grubunda Anadolu (Osmanlı) sahasının doğusunda ve güneyinde kalan lehçe ve ağızlarda kullanılageldiğine dikkat çekilmelidir. Başka bir deyişle ek, Oğuz grubunun Azerbaycan², Kaşkay, Horasan ve Türkmen Türkçeleri ile Harezmi Oğuzcasında yer almaktadır³. Tabii Oğuz Türkçesinin bu alanlarında ekin varlığı, Doğu Türkçesinin bir katmanı olarak anlaşılmalıdır. Burada Doğu Türkçesi, sırayla birbirinin devamı olan Harezmi Türkçesi, Çağatay Türkçesi ve Özbek Türkçesi çizgisini temsil etmektedir. Bunlar arasında tarihsel süreç itibarıyla Çağatay Türkçesinin daha uzun soluklu, kesintisiz ve doğrudan bir etkileşim payına sahip olduğu muhakkaktır. Hatta bu dil alanlarında Çağatay Türkçesinin yazı dili olarak kullanıldığı da bilinmektedir. Bahsi geçen Oğuz lehçelerinin Çağatay Türkçesiyle etkileşimi doğu yönüne doğru artmaktadır. Bunu lehçelerdeki dil verileri de teyit etmektedir. Söz gelişi Horasan Türkçesinin doğusunda yer alan ağızlarında, daha doğrusu Çağatay Türkçesine daha fazla yakınlaşmış olan ağızlarında Çağatay tipli özellikler çoğalmaktadır. Örneğin teklik 1. şahıs bildirme eki; Bocnurd ağzında $-(y)em$, daha doğu yönündeki Deregez ağzında ise $-men$ biçimindedir: *burdayem* 'buradayım', *gülimen* 'gülüyüm' gibi. Horasan Türkçesinin kimi ağızlarında ve Türkmen Türkçesinde Oğuzca karakteristiğinin dışına çıkan *bār* 'var', *bar-* 'varmak', *ber-* 'vermek' kelimelerinin /b/'li olması, *bol-* 'olmak' fiilinin varlığı gibi veriler de bu çerçevededir (Doğan, 2016, s. 36; 2019, s. 167).

$-(y)Xp(DXr)$ 'ın yer aldığı Oğuz alanında, ekin kullanılma özellikleri bakımından anlamlı sınırlar oluşmuştur. Bunlar, ana hatlarıyla şu şekildedir:

- i. Yalnızca $-(X)p(DXr)$ ekini bulunduranlar (1. grup).
- ii. $-(y)Xp(DXr)$ eki ile $-mXş$ ekini bir arada bulunduranlar (2. grup).
- iii. Yalnızca $-mXş$ ekini bulunduranlar (3. grup).
- iiii. Ayrıca, 2. ve 3. gruptaki Oğuz alanlarında olup bütün şahıslarda $-(y)Xb(dXr)$ ekini bulunduranlar (4. grup).

Yalnızca $-(X)p(DXr)$ ekini bulunduran 1. grup, Hazar Denizi'nin doğusunda kalan Horasan Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Harezmi Oğuzcasıdır. Bu gruptaki Oğuz lehçe ve ağızları, hem coğrafi konum hem de dil bilimsel şartlar dolayısıyla Çağatay sahasıyla daha çok kesişmiştir. Bunun sonucu olarak söz konusu lehçe ve ağızlarda duyulan geçmiş zaman ekinin biçim bilgisel ve ses bilgisel görünümü ile kullanılma özellikleri Çağatay sahasıyla benzeşmiştir. Bu lehçe ve ağızlarda $-(X)p(DXr)$ ekinin bütün şahıslarda bulunması ve $-mXş$ 'in ancak belli metin türlerinde ve sınırlı olması ya da kalmaması bu dil bilimsel arka

² $-(y)Xp(DXr)$ ekinin yer aldığı dil alanına ayrıca, birçok yönden Azerbaycan Türkçesiyle birleşen Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki kimi ağızlar da dâhildir. Nitekim bu bölgelerdeki Kars Azerileri ve Terekemeleri ağızları, Ahlat ve Adilcevaz ağızları ile Van ağızlarında $-(y)Xp(DXr)$ eki, 2. ve 3. şahıslarda kullanılmaktadır (bk. Karahan, 1996, s. 73-74).

³ İran'da $-(y)Xp(DXr)$ ekinin kullanıldığı ağızlarla kuşatılmasına rağmen Halaç Türkçesi ile Sungur Türkçesinde yalnızca $-mXş$ ekinin kullanılması dikkat çekicidir (bk. Doerfer, 1988, s. 173-177; Atıcı, 2015, s. 154-156). Bu dil alanlarında birincil olan $-mXş$ ekinin korunması ve yenilenen $-(y)Xp(DXr)$ ekinin yer almaması, onların dil bilimsel izolasyonunu göstermektedir.

planın yansımasıdır. Ek, Horasan Türkçesinde (örneğin Bocnurd ağzında) $-(l)ddl(r)$ ($< -(l)bdlr < -(l)pdlr < -(l)btlr < -(X)ptur < -(X)p turur$) (Doğan, 2016, s. 49); Türkmen Türkçesinde $-(l)pdlr \sim -(U)pdlr$ ($< -(l)ptlr < -(X)ptur < -(X)p turur$) (KTLG-F, s. 71); Harezmi Oğuzcasında $-(l)ptl$ ($< -(l)ptlr < -(X)ptur < -(X)p turur$) (Abdullayev, 1961, s. 163-164) biçimindedir. Oğuz Türkçesinin bu alanlarında ekin şahıslara göre kullanımı şu şekildedir:

	Horasan Türkçesi (Bocnurd ağzı)	Türkmen Türkçesi	Harezmi Oğuzcası
Teklik 1. Şahıs	$-(l)ddlrem$	$-(l)pdlrln \sim -(U)pdlrln$	$-(i)pmen$
Teklik 2. Şahıs	$-(l)ddlrey$	$-(l)pdlrln \sim$ $-(U)pdlrln$	$-(i)psen$
Teklik 3. Şahıs	$-(l)ddl$	$-(l)pdlr \sim -(U)pdlr$	$-(i)pti$
Çokluk 1. Şahıs	$-(l)ddlrey$	$-(l)pdlrls \sim -(U)pdlrls$	$-(i)pmiz$
Çokluk 2. Şahıs	$-(l)ddlreyiz$	$-(l)pdlrlnz \sim$ $-(U)pdlrlnz$	$-(i)psizle$
Çokluk 3. Şahıs	$-(l)ddlren$	$-(l)pdlrlar \sim$ $-(U)pdlrlar$	$-(i)ptile$

Ekin örnekleri: *yolledirem* ‘yollamışım’, *yānıddirey* ‘yanmışsın’, *diddi* ‘demiş’, *ğāhıddirey* ‘kalmışsınız’, *izmettireyiz* ‘yüzmemişsiniz’, *yēddillen* ‘yemişler’ (Horasan/Bocnurd) (Fázsy, 1977, s. 114; Doğan, 2016, s. 49); *oturıpdırın* ‘oturmuşum’, *oturıpdırsın* ‘oturmuşsun’, *oturıpdır* ‘oturmuş’, *oturıpdırıs* ‘oturmuşuz’, *oturıpdırsınız* ‘oturmuşsunuz’, *oturıpdırlar* ‘oturmuşlar’ (Türkmen Türkçesi) (KTLG-F, s. 71); *göripmen* ‘görmüşüm’, *göripse* ‘görmüşsün’, *göripti* ‘görmüş’, *göripimiz* ‘görmüşüz’, *göripizle* ‘görmüşsünüz’, *göriptile* ‘görmüşler’ (Harezmi Oğuzcası) (Abdullayev, 1961, s. 163-164).

$-(y)Xp(DXr)$ eki ile $-mXş$ ekini bir arada bulunduran 2. grupta ise Anadolu (Osmanlı) sahası ile Hazar Denizi’nin güneyinde ve batısında kalan sahadaki Oğuz lehçe ve ağızlarının bir kısmı yer almaktadır. Bu alanda da Azerbaycan Türkçesi ve ağızları ile yine onun dairesinde değerlendirilen Irak Türk ağızları; Orta İran’daki Oğuz ağızları⁴ bulunmaktadır. Başka bir deyişle bu alanı Azerbaycan Türkçesi (ve ağızları) ile Orta İran’daki Oğuz ağızları temsil etmektedir. Bu alandaki Oğuz ağızları, hem dil bilimsel hem de coğrafi konum itibarıyla bütün Oğuz alanının merkez / orta yerini oluşturmaktadır. Bundan dolayı, kimi sınıflandırma çalışmalarında özellikle Azerbaycan Türkçesi, “merkez / orta” gibi konumlarda yorumlanmıştır. (Örneğin bk. Doerfer, 1987, s. 247). Nitekim Azerbaycan Türkçesi alanında $-(y)Xp(DXr)$ eki ile $-mXş$ ekinin birlikte bulunması da yine bu olguyu desteklemektedir.

2. grupta $-(y)Xp(DXr)$ ve $-mXş$ eklerinin kullanılması yönünden sınırlar oluşmuştur. 2. grubun 1. alt grubunu, Azerbaycan Türkçesi ve ağızları ile yine onun bir parçası olan bir kısım Irak Türk ağızları (Kerkük, Erbil, Tuzhurmatı) temsil etmektedir. Bu alanda $-(y)Xp(DXr)$ eki, 2. ve 3. şahıslarda; $-mXş$ eki ise 1. şahıslarda karakteristiktir (bk. Kazımov, 2010, s. 229-231; Şireliyev, 2008, s. 205-212; Hürmüzlü, 2013, s. 42; Jırjees, 2016, s. 34; Kasım, 2020, s. 113-114). Bu arada $-mXş$ ve $-(y)Xp(DXr)$ ekleri açısından Azerbaycan Türkçesinin yazı dili ile konuşma dilinde bir şekillenme olmuştur. Yazı dilinde bütün şahıslarda $-mXş$ ekine; konuşma dilinde ise 1. şahıslarda $-mXş$ ekine, 2. ve 3. şahıslarda $-(y)Xp(DXr)$ ekine başvurulmaktadır. Konuşma dili, esas ve birincil olduğu için Azerbaycan Türkçesindeki

⁴ Orta İran Oğuz ağızlarını; Merkezi, Kum, Hemedan ve Kazvin eyaletlerindeki ağızlar temsil etmektedir.

sistem de buna göre değerlendirilmelidir. Her iki ekin bu gruptaki kullanıma özellikleri şu şekildedir:

Azerbaycan Türkçesi

	Yazı Dili	Konuşma Dili
Teklik 1. Şahıs	$-mXşAm$	$-mXşAm$
Teklik 2. Şahıs	$-mXşsAn \sim -mXsAn$	$-(y)XbsAn$
Teklik 3. Şahıs	$-mXş(dXr)$	$-(y)Xb(dX(r))$
Çokluk 1. Şahıs	$-mXşXG \sim -mXşXk$	$-mXşXG \sim -mXşXk$
Çokluk 2. Şahıs	$-mXşsXnXz \sim -mXsXnXz$	$-(y)XbsXnXz$
Çokluk 3. Şahıs	$-mXş(dXr)lAr$	$-(y)XblAr$

Irak Türk Ağzları (Kerkük, Erbil, Tuzhurmatı)⁵

Teklik 1. Şahıs	$-mXşAm$
Teklik 2. Şahıs	$-(y)XpsAn$
Teklik 3. Şahıs	$-(y)Xp \sim -(y)XptX$
Çokluk 1. Şahıs	$-mXşXG$
Çokluk 2. Şahıs	$-(y)XpsXz$
Çokluk 3. Şahıs	$-(y)XplAr \sim -(y)XptXlAr$

Ekin örnekleri:

Azerbaycan Türkçesi: *görhmuşam* 'korkmuşum', *görhmuşsan* ~ *görhmusan* 'korkmuşsun', *görhmuş* ~ *görhmuşdur* 'korkmuş', *görhmuşuğ* 'korkmuşuz', *görhmuşsunuz* ~ *görhmuşunuz* 'korkmuşsunuz', *görhmuşlar* ~ *görhmuşdurlar* 'korkmuşlar'; *bilibsen* 'bilmişsin', *bilib* ~ *bilibdir* 'bilmiş', *bilibsiniz* 'bilmişsiniz', *bilib* ~ *bilibdir* ~ *bilibdir(ler)* 'bilmişler' (KTLG-F, s. 70, 97).

Irak Türk Ağzları: *vermişem* 'vermişim', *dāğlıtıpsan* 'dağlamışsın', *gelip* 'gelmiş', *adāhlyıptı* 'nişanlamış', *alıpsız* 'almışsınız', *edipler* 'etmişler', *geliptiler* 'gelmişler' (Erbil) (Jırjees 2016: 34-35); *demişem* 'demişim', *çekihsen* 'çekmişsin', *durup* 'durmuş', *alıptı* 'almış', *görmüşüh* 'görmüşsünüz', *gētiripsiz* 'getirmişsiniz', *ēdipler* 'etmişler', *ēdiptiler* 'etmişler' (Kerkük) (Şahbaz, 1979, s. 454-455); *itirmişem* 'kaybetmişim', *görübsen* 'görmüşsün', *durub* 'durmuş', *durmuşuğ* 'durmuşuz', *yāşıybsız* 'yaşamışsınız', *oturublar* 'oturmuşlar' (Tuzhurmatı) (Kasım, 2020, s. 113-14).

2. grubun 2. alt grubunda ise Orta İran'daki Oğuz ağzları bulunmaktadır. Bu alanlarda $-(y)Xb(dX(r))$ eki, 3. şahıslarda, $-mXş$ eki ise 1. ve 2. şahıslarda karakteristiktir (Pehlivan, 2011, s. 107-110; Doğan, 2020a, s. 64-65); Atıcı, 2018, s. 64-65). Bu grubun Azerbaycan sahasına göre (2. grubun 1. alt grup) ayırıcı tarafı, özellikle 2. şahıslarda $-(y)Xb$ ekinin bulunmaması ve bu şahıslarda $-mXş$ ekinin kullanılmasıdır:

Teklik 1. Şahıs	$-mXşAm$
Teklik 2. Şahıs	$-mXşAñ, -mXşAn, -mXşey$

⁵ Irak'taki bu ağzların, $v (< \eta)$ grubu ağzlarının bir parçası olduğu belirtilmelidir (bk. Buluç, 2007, s. 281).

Teklik 3. Şahıs	$-(y)Xb \sim -(y)XbdX$
Çokluk 1. Şahıs	$-mXşXG, -mXşAG$
Çokluk 2. Şahıs	$-mXşAyIz$
Çokluk 3. Şahıs	$-(y)Xb(dX)la(r)$

Ekin örnekleri: *sövmüşem* 'sevmişim', *gëyinmişey* 'giyinmişsin', *yëtişib* 'yetişmiş', *ğalubdu* 'kalmış', *olmuşig* 'olmuşuz', *gelmişeyiz* 'gelmişsiniz', *ğalmuşëyiz* 'kalmışsınız', *olubdula* 'olmuşlar' (Merkezi/Save) (Doğan, 2020a, s. 65); *tohumuşem* 'dokumuşum', *oğmuşëş* 'okumuşsun', *dolmuş* 'dolmuş', *yazmuşeg* 'yazmışız', *gelmişeyz* 'gelmişsiniz', *vermişle* 'vermişler' (Hemedan/Bahar/Lalecin) (Atıcı, 2018, s. 64-65).

Yalnızca $-mXş$ ekinin kullanıldığı 3. grubu, Kaşkay Türkçesi temsil etmektedir. Kaşkay Türkçesinin kimi ağızlarında $-mXş$ ekinin bütün şahıslarda kullanılması karakteristiktir (Doğan, 2020b, s. 60; Çelik, 2020, s. 73-74). Bu ağızlarda ancak şiir dilinde olmak kaydıyla teklik 3. şahısta $-(y)Xb \sim -(y)XbdXr$ ekine de yer verilmektedir⁶. Daha doğrusu Kaşkay Türkçesinin bu ağızlarında (konuşma dilinde) $-(y)Xb \sim -(y)XbdXr$ karakteristik değildir. Bu ağızlar, bütün şahıslarda $-mXş$ ekini bulundurması bakımından Anadolu merkezli Oğuz ağızlarıyla birleşmektedir. Kaşkay Türkçesinde $-mXş$ ekinin tablosu şu şekildedir:

Teklik 1. Şahıs	$-mXşAm$
Teklik 2. Şahıs	$-mXşAş$
Teklik 3. Şahıs	$-mXş$
Çokluk 1. Şahıs	$-mXşAK, -mXşAG$
Çokluk 2. Şahıs	$-mXşAşIz$
Çokluk 3. Şahıs	$-mXş(lAr)$

Ekin örnekleri: *gezmişem* 'gezmişim', *düzmişëş* 'düzmüşsün', *uçmuş* 'uçmuş', *olmuşağ* 'olmuşuz', *görmüşëşiz* 'görmüşsünüz', *görmüşler* 'görmüşler' (Çelik, 2020, s. 73).

2. ve 3. gruptaki Oğuz alanlarında ayrıca bütün şahıslarda $-(y)Xb(dXr)$ ekinin kullanıldığı ağız adacıkları bulunmaktadır. Kendi başına bir grup (4. grup) oluşturan bu adacıklar, tespit edilebildiği kadarıyla Irak'ta Kerkük'e bağlı Altunköprü (nahiye) ağızı; Musul'a bağlı Telafer (ilçe), Reşidiye (kasaba) ve Sellamiye (köy) ağızları⁷; Orta İran'da Save ve Kum bölgelerinde konargöçer yaşayan Bağdadi Şahsevenleri ağızı; Kaşkaylarda Beydili ve Ebi Verdi / Bolverdi ağızlarıdır⁸ (Saatçi, 2020, s. 50; Saleh, 2022, s. 54-56; Bulut, 2016, s. 253; Tuna, 1987, s. 228). Bu ağızların ortak özelliği, bütün şahıslarda $-(y)Xb(dXr)$ ekinin karakteristik olmasıdır. Bununla beraber $-mXş$ ekinin karakteristik olmamasıdır. Kimi çalışmalarda bu ağızlar arasında yer alan Telafer ağızında 1. şahıslarda $-mXş$ ekinin de varlığı kaydedilmiştir (Hürmüzlü, 2013, s. 42); ancak bunun edebiyat ürünlerine münhasır olduğuna dikkat çekilmelidir. Ayrıca Telafer ağızında $-mXş$ ekine 1. şahıslarda da yer verilmesinde bölgenin yazı diline kaynaklık eden Kerkük ağızının etkisi de göz ardı

⁶ Kaşkay Türkçesi ağızlarında teklik 3. şahısta $-(y)Xb \sim -(y)XbdXr$ ekinin şiir diline özgü olduğu soruşturma yoluyla bölgedeki konuşurlardan da teyit edilmiştir.

⁷ Irak'taki bu ağızların, y (< η) grubu ağızlarının bir parçası olduğu belirtilmelidir (bk. Bulut, 2007, s. 281).

⁸ $-(y)Xp(dXr)$ ekiyle ilgili bu ağız adacıklarındaki olgu, Hazar Denizi'nin doğusunda bulunan ve geniş ölçüde Doğu (Harezmi - Çağatay) Türkçesi çevresinde şekillenmiş olan lehçelerden (Horasan Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Harezmi Oğuzcası) farklı olarak değerlendirilmelidir.

edilmemelidir (bk. 2. grubun 1. alt grubu). Bahsi geçen ağızlarda -(y)Xb(dXr)'a getirilen şahıs eklerinde farklılıklar vardır. Bir diğer farklılık da her iki ekin ünlü uyumları açısından görünümünde ortaya çıkmaktadır. Bu durum, söz konusu ağızların bağlı olduğu dil alanının karakteristiğinin sonucudur:

	Altünköprü, Telafer, Reşidiye, Sellamiye ağızları (Irak)	Bağdadi Şahsevenleri ağız (Orta İran)	Beydili ağızı (Kaşkaylar)	Ebiverdi / Bolverdi ağızı (Kaşkaylar)
Teklik 1. Şahıs	-(y)IbAm	-(y)XbAm	-(y)XbAm	-(y)ibem
Teklik 2. Şahıs	-(y)IpsAn, - (y)IpsAy	-(y)XbAy	-(y)XbAy	-(y)ibeny
Teklik 3. Şahıs	-(y)Ip, -(y)Ib; - (y)IptI	-(y)Xb, -(y)XbdXr	-(y)Xb, -(y)XbdXr	-(y)ib, -(y)ibde
Çokluk 1. Şahıs	-(y)IbIG	-(y)XbXK	-(y)XbAK	-(y)ibek
Çokluk 2. Şahıs	-(y)XpsLz	-(y)XbXz	-(y)XbAyz	-(y)ibenyiz
Çokluk 3. Şahıs	-(y)Ip(lAr), - (y)Ib(lAr)	-(y)Xb(lAr)	-(y)Xb(lAr)	-(y)ible(r)

Ekin örnekleri: Irak'ta *getârâbem* 'getirmişim', *gömibem* 'gömmüşüm' görüpsen 'görmüşsün', *çalıp* 'çalmış', *otırıbig* 'oturmuşuz', *açmuyıbig* 'açmamışsınız', *kalıpsız* 'kalmışsınız', *tanyıplar* 'tanımışlar' (Altünköprü, Sellamiye); *durubam* 'durmuşum', *durupsay* 'durmuşsun', *durup* 'durmuş', *durubuğ* 'durmuşuz', *durupsız* 'durmuşsunuz', *duruplar* 'durmuşlar' (Telafer); *çıhıbam* 'çıkışım', *adahlıyıbsay* 'nişanlamışsın', *çıhardıb* 'çıkartmış', *gēlipti* 'gelmiş', *utturıbig* 'oturmuşuz', *görüpsiz* 'görmüşsünüz', *yetiriptile* 'ulaştırmışlar' (Reşidiye) (Saatçi, 2020, s. 50; Rauf, 2013, s. 42, 72/15, 72/30, 73/5; Gökdağ, 2019, s. 109; Saleh, 2020, s. 54-56).

Orta İran'da *galıbam* 'kalmışım', *görübey* 'görmüşsün', *çatıbdır* 'ulaşmış', *ekıbig* 'ekmişiz', *yeyıbiz* (< yeyıbsız) 'yemişsiniz', *yığışıblar* 'toplanmışlar' (Bağdadi Şahsevenleri) (Şahseven, 2016, s. 70; Firdevsi, 2017, s. 146; Aşığı Güneş, 2016, s. 75, 88; Hacılı, 2016, s. 92-93).

Kaşkaylarda *gedıbam* 'gitmişim', *gedıbey* 'gitmişsin', *gidıb* 'gitmiş', *gedıbek* 'gitmişiz', *gedıbeyz* 'gitmişsiniz', *gedıbler* 'gitmişler' (Beydili); *germeıbam* 'görmemişim', *germeıbeny* 'görmemişin', *germeıb* 'görmemiş', *germeıbek* 'görmemişiz', *germeıbenyiz* 'görmemişiniz', *germeıbler* 'görmemişler' (Ebiverdi/Bolverdi) (Bulut, 2016, s. 253; Tuna, 1987, s. 227).

-(y)Xp(dXr) ekinin bütün şahıslarda yer aldığı ağızlarda (4. grupta) çokluk 1. şahıs çekimi, dikkate değerdir. Zira yukarıda da vurgulandığı üzere bu ekin kullanılmış olduğu tarihî Oğuz lehçelerinde (Eski Oğuz ve 15. yy. sonrası Azerbaycan Türkçesi) çokluk 1. şahıs çekimi kaydedilmemiştir. -(y)Xp ekinin çokluk 1. şahıs çekiminin hangi zamanlarda ya da nerelerde başladığı izlenilemese de yine bu ağız adacıklarının sisteminde ortaya çıktığına hükmedilebilir. Bu, ekin çekiminin olduğu diğer şahıslardan örnekseme yoluyla gelişmiş olmalıdır. İlgili ağızlarda -(y)Xp'tan sonra kullanılmakta olan şahıs eki biçimleri buna işaret etmektedir.

4. gruptaki ağızları birleştiren dil bilimsel veriler vardır. Bu ağızlarda teklik ve çokluk 2. şahıs eklerindeki /ɲ/ ünsüzün /y/ ünsüzüne dönüşmesi ortak bir özelliktir:

Telafer ağzında *durupsay* (< *durupsaŋ* < *durupsan*) 'durmuşsun'.

Bağdadi Şahsevenleri ağzında *görübey* (< *görüben* < *görübsen* < *görübsen*) 'görmüşün'.

Beydili ağzında *gedibey* (< *gediben* < *gedipsen* < *gedipsen*) 'gitmişsin'; *gedibeyz* (< *gedibeniz* < *gedipsiniz* < *gedipsiz*) 'gitmişsiniz'.

/ŋ/ ünsüzü, Ebiverdi / Bolverdi ağzında ise nispeten farklı olarak /ny/ ünsüzüne değişmiştir:

Ebiverdi / Bolverdi ağzında *germeibeny* (< *görmeyiben* < *görmeyipsen* < *görmeyipsen*) 'görmemişsin'; *germeibenyiz* (*görmeyibeniz* < *görmeyipsiniz* < *görmeyipsiz*) 'görmemişsiniz'.

Elbette, benzerlik arz eden dil verilerinin arka planında etnik yapı ve tarih ortaklığı da beklenmelidir. Ne var ki özellikle İran'da konargöçer biçimde yaşayagelmiş olan Şahseven ve Kaşkay topluluklarının tarihleriyle ilgili bilgiler, genellikle birbirinden farklı rivayetlere dayanmaktadır; bu konudaki yazılı kayıtlar ise azdır. Yine de etnik yapı ortaklığını gösteren bilgiler bulunmaktadır.

İran'da Save ve Kum illeri arasında yaşayan Bağdadi Şahsevenlerin bu bölgelere ne zaman ve hangi sebeplerle geldikleriyle ilgili farklı kayıtlar vardır. Bir kayda göre de Bağdadi Şahsevenler, Nadir Şah'ın 1732-1733 yılları arasında Osmanlı ile mücadele ettiği yıllarda şimdiki yurtlarına (Save ve Kum civarlarına) Kerkük ve civarından getirilmiştir (Çam, 2021, s. 30). Bağdadi, yani Bağdatlı adıyla anılmalarının sebebi de Irak çevresinden gelmelerinin hatırasıdır. Ebiverdi/Bolverdi Türklerinin Kaşkay bölgesine Nadir Şah zamanında (18. yy.) Horasan bölgesinden getirildiğine dair bilgilere yer verilmiştir (Tuna, 1987, s. 218). Buna göre Ebiverdi/Bolverdi ağzının bütün şahıslarda $-(y)Xp'$ in bulundurması, onun Horasan bölgesiyle ilişkisine bağlanabilir.

Bütün şahıslarda $-(y)Xp(dXr)$ in olduğu ağızlar şu anki duruma göre birbirinden farklı bölgelerdedir. Ancak ihtiyatlı olmak kaydıyla, eldeki dil bilimsel ve tarihsel kesişmelere bakarak bahsi geçen ağızların Oğuz esasında ortak bir etnik unsura dayandıklarına kanaat getirilebilir.

Sonuç

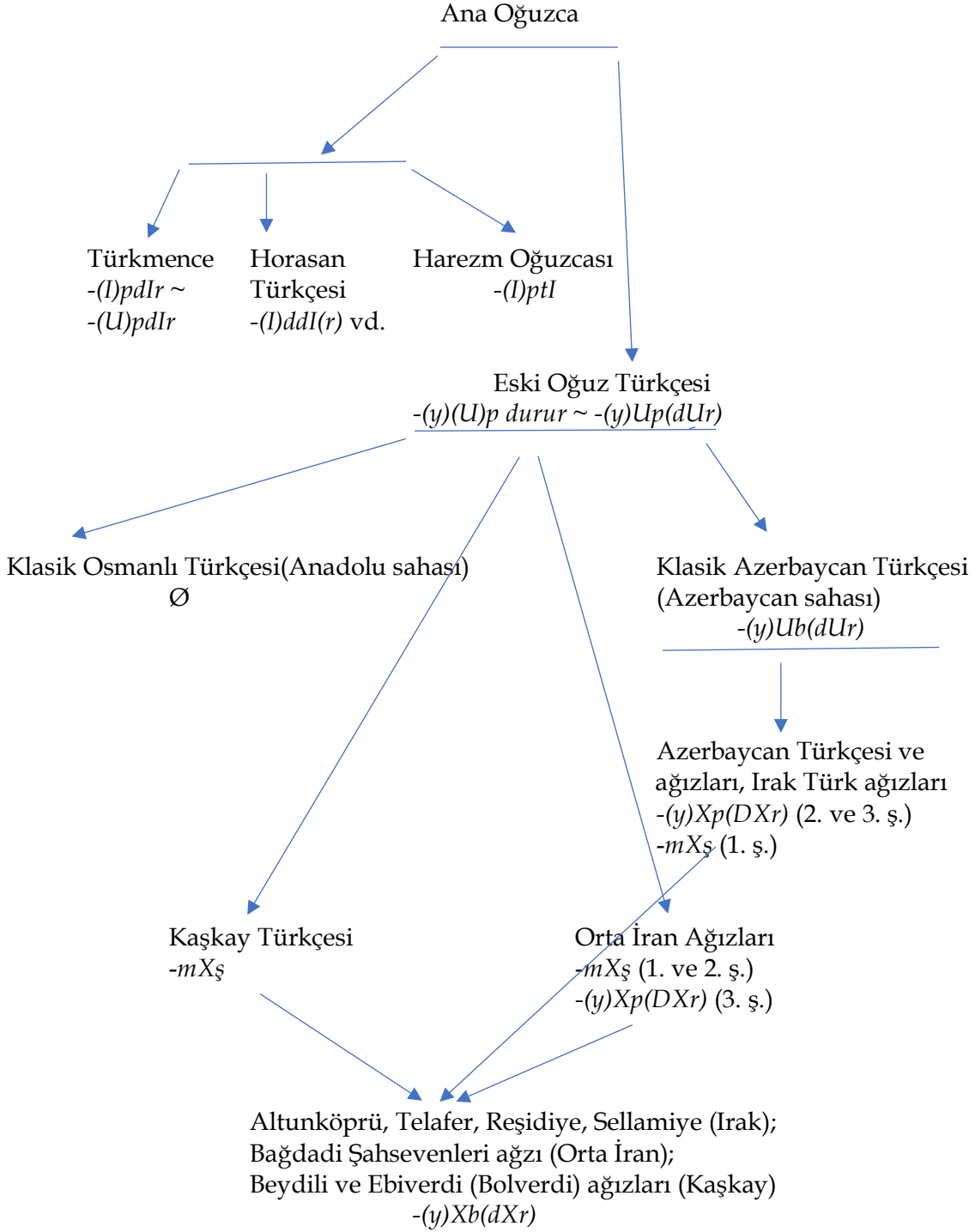
$-(X)p$ *turur*'dan gelişen duyulan geçmiş zaman ekinin ilk örneklerine Eski Uygur Türkçesinde rastlanmaktadır. Ancak ek, $-(X)p$ *turur* biçiminde bir dereceye kadar Harezmi Türkçesinde yerleşmiştir. Söz konusu ekin kullanımı daha sonra Kuzey-Doğu Türkçesinde de sürmüştür. Ek, $-(y)(U)p$ *durur* ~ $-(y)Up(dUr)$ biçimlerinde Eski Oğuz Türkçesinde de kullanılmıştır ve çoğunlukla teklik 2. şahıs ile teklik ve çokluk 3. şahıslarda geçmiştir. Tarihi Oğuz sahasında ekin kullanım sınırları, 15. yüzyıldan sonra değişmiştir. Ek, Anadolu (Osmanlı) sahasında bırakılmış; Azerbaycan sahasında ise devam ettirilmiştir.

$-(y)Xp(DXr)$ eki, bugünkü Oğuz grubunda Anadolu (Osmanlı) sahasının doğusunda ve güneyinde kalan lehçe ve ağızlarda kullanılmaktadır. Bir başka deyişle Oğuz grubunun Azerbaycan, Kaşkay, Horasan ve Türkmen Türkçeleri ile Harezmi Oğuzcasında yer almaktadır. $-(y)Xp(DXr)$ in yer aldığı Oğuz alanında, ekin kullanılma özellikleri bakımından anlamlı sınırlar oluşmuştur. Bunlar: Yalnızca $-(y)Xp(DXr)$ ekini bulunduranlar (Horasan Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Harezmi Oğuzcası, 1. grup); $-(y)Xp(DXr)$ eki ile $-mXş$ ekini bir arada bulunduranlar (Azerbaycan Türkçesi ve ağızları, Irak Türk ağızlarının bir kısmı; Orta İran'daki Oğuz ağızları, 2. grup); yalnızca $-mXş$ ekini bulunduranlar (Kaşkay Türkçesinin kimi ağızları, 3. grup); 2. ve 3. gruptaki Oğuz alanlarında olup bütün şahıslarda $-(y)Xb(dXr)$ ekini bulunduranlar (Irak'ta Altunköprü, Telafer, Reşidiye ve Sellamiye

ağızları; Orta İran'da Bağdadi Şahsevenleri ağızı; Kaşkaylarda Beydili ve Ebi Verdi / Bolverdi ağızları, 4. grup) şeklindedir.

Birbirinden farklı bölgelerde olan ve bütün şahıslarda $-(y)Xp(dXr)$ 'ı bulunduran ağızların (4. grup) eldeki dil bilimsel ve tarihsel kesişmelerden hareketle Oğuz esasında ortak bir etnik unsura dayandıkları belirtilebilir.

$-(y)Xp(dXr)$ duyulan geçmiş zaman ekinin Oğuz alanındaki gelişimi ve dağılımı şu şemada görülebilir:

Kaynaklar

- Abdullayev, F. A. (1961). *O'zbek Tilining Horazm Şevalari*. Taşkent.
- Adamović, M. (1985). *Konjugationsgeschichte der Türkischen Sprache*. Leiden: Brill.
- Araslı, H. (1973) (haz.). *Nesimi. İmadeddin, Seçilmiş Eserleri*. Bakı: Azernesr.
- Âşığ Güneş (2016). Tilimhan ve Mihri Hanım Dâstânından Bir Ğoşma. *El Bilimi. Kum ve Merkezi Ostanlarının Folkloru, Özel Sayı 1(79)*, 74-75.
- Âşığ Güneş (2016). Bağdâdî Şâhsêven Ağzında Bir Nêçe Numune. *El Bilimi. Kum ve Merkezi Ostanlarının Folkloru, Özel Sayı 1(79)*, 88-90.
- Atıcı, A. (2015). *Sungur Türkçesi. Ses ve Şekil Bilgisi*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Atıcı, A. (2018). *Lalecin Türkçesi (Giriş-İnceleme-Metinler)*. Çanakkale: Paradigma Akademi.
- Buluç, S. (2007). Irak'ta Hanekin Türk Ağzı Üzerine. *Makaleler*, (haz. Zeynep Korkmaz), Ankara: TDK Yayınları, 280-284.
- Bulut, C. (2016). Convergence and Variation in the Turkic Varieties of Iran: Examples from Qashqâi. *Turcolologica 105*, (ed. Éva Á. Csató, Lars Johanson, András Róna-Tas and Bo Utas), Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 235-282.
- Çam, A. (2021). *Şahseven Türkçesi*. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi.
- Çelik, M. (2020). *Kaşkay Türkçesi Grameri*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Doerfer, G. (1988). *Grammatik des Chaladsch*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Doerfer, G. (1987). İran'da Türkler. *Türk Dili*, Kasım, 431, 242-251.
- Doğan, T. (2016). *Ğeşeng Ginle. Horasan Türkçesi Üzerine Bir İnceleme*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Doğan, T. (2019). Horasan Türkçesinin Deregez Ağzına Ait Bir Metin: Ellahekber'e Selâm. *SEFAD*, 41, 157-192.
- Doğan, T. (2020a). *Tilimhan Divanı (Orta İran Türk Ağzı)*. Giriş-İnceleme-Metin-Dizin. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Doğan, T. (2020b). *Kaşkay Türkçesi Üzerine Bir İnceleme. Evezullah Seferi Keşköllu Yettim Yal (Yetim Tepe)*. Giriş-İnceleme-Metin-Aktarma-Dizin. Konya: NEÜ Yayınları.
- Eckmann, J. (2003a). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* (haz. Osman Fikri Sertkaya). Ankara: TDK Yayınları.
- Eckmann, J. (2003b). *Çağatayca El Kitabı* (çev. Günay Karağaç). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden. Boston: Brill.
- Fázsy, Sz. (1977). *Das Bodschnurdi, ein türkischer Dialekt in Chorasani, Ostpersien*. Zürich.
- Firdevsi, E. (2017). Abır Aahlamağ. *El Bilimi*, (94), 146.
- Gökçe, F. (2013). *Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*. Ankara: TKAE Yayınları.
- Gökdağ, B. A. (2019). Telafer Ağzı. *Karadeniz Araştırmaları*. (XVI/61), 102-119.
- Gülsevin, G. (2007). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: TDK Yayınları.
- Güvenç, L. (2014). Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinde Fiil. Doktora Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.

- Hacı, E. (2016). Şahsêven Latîlerinden. *El Bilimi. Kum ve Merkezi Ostanlarının Folkloru, Özel Sayı 2(83)*, 91-93.
- Hürmüzlü, H. (2013). *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*. Kerkük: Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı Yayınları.
- Jirjees, D. N. J. (2016). *Erbil Türkmen Ağzı (Biçim Bilgisi)*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Karahan, L. (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*. Ankara: TDK Yayınları.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I-Fiil-Basit Çekim* (2006). Ankara: TDK Yayınları. (=KTLG-F).
- Kasım, İ. S. K. (2020). *Irak Türkmen Türkçesi-Tuzhurmatı Merkez Ağzından Derlemeler*. Yüksek Lisans Tezi. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi.
- Kazımov, Q. Ş. (2010). *Müasir Azerbaycan Dili. Morfologiya*. Bakü: Elm ve Tehsil.
- Mirzézade, H. (1962). *Azerbaycan Dilinin Tarihi Morfologiyası*. Bakü.
- Muhammed, R. (2021). *Memluk Türkçesinde Ekler ve İşlemleri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Nur Doğan, M. (2000). *Fuzulî. Leylâ ve Mecnun*. İstanbul: YKY Yayınları.
- Pehlivan, G., (2011). *Hamedan Bölgesi Bahar Ağzı*. Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi.
- Rauf, D. A. (2013). *Altuköprü Ağzı ve Özellikleri*. Yüksek Lisans Tezi. Bağdat: Bağdat Diller Fakültesi.
- Saatçi, Ö. (2020). *Dilde Arkaiklik Olgusu ve Irak Türkmen Ağızlarındaki Dil Unsurlarının Arkaiklik Bağlamında İncelenmesi*. Doktora Tezi. Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi.
- Saleh, M. H. A. (2022). *Musul / Reşidiye Ağzı (Şekil Bilgisi)*. Yüksek Lisans Tezi. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi.
- Şahbaz, H. H. (1979). *Kerkük Ağzı*. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Şahseven, M. (2016). Şahsêven Êli Yırları. *El Bilimi. Kum ve Merkezi Ostanlarının Folkloru, Özel Sayı, 1(79)*, 70.
- Şireliyev, M. Ş. (2008). *Azerbaycan Dialektolojyasının Esasları*. Bakü.
- Tatçı, M. (1990). *Yunus Emre Divânı II: Tenkitli Metin*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Tuna, O. N. (1987). *Ebi Verdi: İran'da Bir Türk Diyalekti*. Ankara: TDAY-Belleten, 215-245.
- Zieme, P. (1975). *Manichäisch-türkische Texte. Berliner Turfan-Texte V*. Berlin.